

כיצד מהדירין טקסטים קדומים בחכמת הלשון?

ניסוחו של נושא רב-השיח שלנו "כיצד מהדירין?" מעלה מיד במחשבה גוון נורמטיבי, מעין "במה מדליקין ובמה אין מדליקין?", כלומר, כיצד יש להדיר טקסטים. אך לא לכך הכוונה. למעשה אין נורמה קבועה של ההדרת טקסטים קדומים בחכמת הלשון, לכל הפחות עד עתה, וכל עצמו של רב-שיח זה על שום כך הוא בא. ולכן יש להבין את נושא השיח הזה, ולזאת בלי ספק הייתה הכוונה, "כיצד מהדירים?", כלומר, כיצד נוהגים להדיר, כיצד מהדירים אנשים שונים טקסטים קדומים? הדיון היום בא להציג את דעותיהם של רבים על הנושא.

ואולם כדרכו של רב-שיח, שדברי משתפיו אינם מתואמים מראש, אין האחד יודע דברי חברו, ואין האחד יודע אם דברים שהוא מתכוון לאמרם לא יקדימו אחר ויאמרם לפניו ונמצאו דבריו יתרים. לפיכך נראה לי, שמי שפותח את הדיון מוטב לו ומוטב לחבריו בני שיחו שיאמר דברים כלליים שבעיקרון, במקום שיאמר גם הוא דעתו ויספר מניסיונו ויוסיף דעה על דעותיהם. אסתפק אני אפוא בדברי הפתיחה בעניינים שבעיקרון בלבד, וגם אותם אומר על דרך הקיצור.

ההדרת טקסטים בספרות הקלסית נתפתחה ביותר במשך השנים עד שהפכה להתמחות מיוחדת. בההדרת הטקסטים היווניים והלטיניים הקדומים נתגבשו שיטות ביקורת הנוסח, ברירת הגרסה והעמדת הטקסט בכלים מדעיים מדויקים. ההדרת טקסטים הגיעה שם לכלל מלאכה שהיא חכמה, ולעתים יש עמה אפילו אמנות; ומכאן הועברו השיטה והכלים אף לספרויות אחרות, בעיקר לאחדות מספרויות אירופה. ההדרה מדעית של טקסטים עבריים צעירה היא יחסית, ועקרונותיה נתייסרו אף הם על ברכי השיטה שבספרות הקלסית. אף שצעירה היא, לא רק בהשוואה לספרות הקלסית אלא גם בהשוואה למקצת מספרויות אירופה, נתפתחה בה בביקורת הנוסח העברית בדרך הטבע פרובלמטיקה מיוחדת במינה, שמקורה בוודאי באופיים המיוחד ובטיבם של כתבי-היד הנמסרים.

* דברים אלה נאמרו בפתיחת רב-שיח במסגרת הכינוס השנתי של קבוצת המחקר על "חכמת הלשון וספרותה" במכון ללימודים מתקדמים בירושלים. בראש קבוצת המחקר עמד חברי המנוח דוד טנא וזכרונו לברכה, והוא גם שיוס וארגן את הכינוס על "חכמת הלשון וספרותה" ואת רב-השיח "כיצד מהדירין טקסטים קדומים בחכמת הלשון?". הוא שהזמיני לפתוח ולהנחות את הדיון. לא שיערתי שהדברים יראו אור לאחר פטירתו, והריני מקדיש אותם לזכרו, זכר חבר ורע, שעמו הלכתי יחד ככרת דרך ארוכה למימי ראשית דרכנו האקדמית.

אף שאין ענייננו כאן בשאלה הרחבה של ההדרת טקסטים באופן כללי, ופטורים אנו מלדון למשל במיוחד לטקסטים של נוסח המקרא או במיוחד לטקסטים של לשון חכמים, ואנו מצמצמים את דיוננו רק לטקסטים בחכמת הלשון, אף על פי כן אין אנו פטורים מלהזכיר את הגורמים שהשפיעו על ביקורת הנוסח בעברית בכללותה. דבריי מכוונים למהפכה הגדולה שחלה בראשית המאה בהעמדת נוסח המקרא העברי; במעבר מן השיטה האקלקטית המבוססת על מקורות שונים, על כתבי־יד ועל שיקול דעת גם יחד, אל השיטה הדיפלומטית המבססת מהדורות של מקרא על טופס אחד, יוקרתי ומשובח, ולפיכך מועדף. מהפכה זו קשורה בשמו של פאול קאהלה, שהעמיד לראשונה מהדורה של נוסח המקרא העברי על כתבי־יד אחד, הוא כתבי־יד לנינגרד.¹ מכאן ואילך, בין השאר בעטיו של מפעל זה, הולך הביקוש אחר כתבי־יד משובחים ומתעצם ועמו השאיפה להעמיד טקסטים בלתי אקלקטיים. מהפכה זו נתנה אותותיה, אולי מבלי מִשִׁים, גם בטיפול בטקסטים של לשון חכמים, שחומרי המקורות לה רבו ונתעצמו במאוד עם חשיפת אוצרות הגניזה של קהיר. הוויכוחים בין מצדדי ההערכה השקולה של גרסאות שיש בה אקלקטיות מסוימת לבין מצדדי אבות־טופס של נוסח, מעין הגישה הדיפלומטית, ויכוחים ידועים הם, והחבורה הבלשנית הקטנה כאן בארצנו סערה מהם לפני שנות דור בוויכוח הידוע בין פרופ' יחזקאל קוטשר ז"ל לבין פרופ' זאב בן־חיים יבלח"א, ויכוח שאך תמציתו הובאה ב"לשונונו"² וב"זיכרונות האקדמיה ללשון העברית"³. אך ויכוחים אלה אינם מענייננו כאן, ולא הייתי מזכיר אותם אילו לא נמשך שמץ מהם בדרכים שונות ובכלים שונים גם בטקסטים בחכמת הלשון.

בְּנוֹאה של הוויכוחים הקודמים בתחומים אחרים מצאנו גם בדבריו של מיועדנו אנחל סְאָנ־בדיליוס במאמרו: "עקרונות לההדרת חיבורים בלשניים מימי־הביניים".⁴ סְאָנ־בדיליוס בא אל חקר הלשון העברית מן התרבות הקלסית והביא עמו את האמונה המשוכנעת והמשכנעת בדרכה של ביקורת הנוסח הקלסית.

אך קודם שנבוא להציג את שתי האלטרנטיבות העקרוניות, שוּמָה עלינו להבחין ולהפריד בין בירור הנוסח והעמדתו לבין אופן הצגת הדברים בדפוס. אופן הצגת הדברים, מה בפנים ומה באפאראט, כיצד ועד כמה והיכן יש לבאר את מעשה הנוסח ושאלות כיוצא באלה הם עניינים טכניים ביסודם, אמנם עניינים חשובים לצרכים מעשיים, אך אין הם בגדר שאלות עקרוניות, ומשום כך לא אעסוק באלה כאן.⁵

1. במהדורה השלישית של ביבליה הבראיקה: P. Kahle, *Biblia Hebraica*³, Rud. Kittel (ed.), textum masoreticum curavit, Stuttgart 1937
2. ראה בייחוד: "מן העבודה במילון ההיסטורי: מתוך זיכרון דברים משיבת מועצת המערכת של המילון ההיסטורי ביום י"ח בטבת תשכ"ד", לשונונו, כז–כח (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 277–289.
3. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, יד (תשכ"ו), עמ' 90–94.
4. לשונונו, נד (תש"ן), עמ' 217–230.
5. המבקש לעמוד על השיטה שנקטתי, יעיין נא בחיבורי: ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה

השאלה הגדולה היא, כלום יש לבחור (במקום שיש יותר מכתב־יד יחיד) בכתב־היד השלם ביותר ו"הטוב ביותר" על פי אמות מידה שנקבעו מראש ולהוציאו לאור כדיוקן, והמהדורה תהיה אזי דיפלומטית, או כאפשרות האחרת (ואני מביא כאן את ניסוחו של סאנז־בריליוס) "לנתח ניתוח בלשני שלם של כל מילה ומילה בלי לשכוח את הפליאוגרפיה ואת הקודיקולוגיה, את תולדות הנוסח ואת כל דרכי ביקורת הנוסח שבימינו, ולהעמיד נוסח ביקורתי באמת אחרי שיישקל כל אחד מהשינויים והנוסחים גם לפי המסורת הישירה וגם לפי המסורת הבלתי ישירה"⁶.

הרי כאן התמודדות בין כתב־יד מצד אחד לבין שיקול דעתו של המהדיר מצד אחר. ואולם מי שטוען שיש להעדיף לכתחילה כתב־יד, מסמך כתוב, על שיקול הדעת הסובייקטיבי של המהדיר, אל לו לשכוח שגם כתב־יד, אפילו המשובח ביותר, אם לא יצא מתחת יד המחבר הראשון, היינו אוטוגרף ממש, בוודאי מחזיק גם שגיאות ותיקונים ותוספות וגרועות מעשי ידי המעתיקים, מעתיקים שאינם דווקא תלמידי חכמים. ולא זו בלבד אלא שכתב־היד ככל שהוא רחוק יותר ממקורו, בין מרחק זמן בין מרחק של גלגולי העתקה, חזקה עליו שנכנסו בו יותר ויותר שינויים מידי אדם. והרי לנו עימות בין כתב־יד שהספיק להפליג ממקורו הראשון ולצבור בגלגולי העתקתו במשך הדורות שינויים ושגיאות, וממילא האובייקטיביות ממנו והלאה, לבין מהדורה המתבססת על שיקול דעתו של אדם אחד שאמנם איננו המחבר, אך הוא מלומד (כך יש לקוות) ובעל הכשרה מיוחדת בהערכת גרסאות ולעתים גם בעל ניסיון.

ההתמודדות לכאורה בין התעודה שבכתב, הדיפלומה, לבין שיקול דעתו של האדם, אף שהיא קיימת בכל עת, אינה ניתנת להפרדה חדה. כשנעיין בדבר נמצא שכל תעודה כתובה אם אינה אוטוגרף, ולעתים גם כשהיא אוטוגרף, נתונה לעינו הבוחנת של המהדיר. עצם בחירת כתב־היד כיסוד המהדורה אף היא תוצאת שיקול דעת. ואין צריך לומר שהשיטה האקלקטית נסמכת גם היא ברובה המכריע על מקורות כתובים, ושיקול הדעת מתערב כדי לקבוע את ההעדפות ביניהם.

אלא שההבדל בין השיטות הוא במידת ההתערבות בטקסט. באחת המהדיר ממעט עצמו ומניח לפני הקורא המלומד לעיין הוא עצמו בחומר כמות שהוא, אולי בתיקונים קלים של שגיאות ברורות, ולהסיק מסקנות בכוחות עצמו משיקול דעתו הוא, ובאחרת צלו של המהדיר מפיל על המהדורה (או מאיר אותה, הכול לפי העניין והמהדיר), והקורא מקבל עיסה שנילושה, שכל ההדורים יושרו בה ושאינן בה

בן אשר על פי כתב־יד עתיקים, א (מקורות ומחקרים, ז) ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, תשכ"ז, פרק: "שיטת המהדורה", ובייחוד עמ' 39-40; אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, א (מקורות לחקר תרבות ישראל, 3) ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות, תשנ"ז, עמ' 277.

6. סאנז־בריוס (לעיל הערה 4), עמ' 219.

זכר למעקשים שהמהדיר היה חייב להתמודד עמהם; אם ירצה המעיין ללמוד על מעשהו של המהדיר יתבקש לעיין במבוא או בהערות.

אין צריך לומר שיש פנים לכאן ולכאן. והרבה תלוי בטיבו של הטקסט ועוד יותר בטיבו של המהדיר. אולם בסופו של דבר, השאלה איננה איזו שיטה טובה יותר או נכונה יותר או אובייקטיבית יותר, אלא השאלה המכרעת היא למי מיועדים הדברים, לשם מי הוכנה המהדורה. וכאן אכן יש הבדלים גדולים בין טקסט ספרותי ובין טקסט של שירה ופיוט ולבין טקסט מדעי.

קל וחומר בטקסטים שבחכמת הלשון. באלה, בהיות הלשון לא רק האמצעי והכלי להעברת מסרים ספרותיים, אסתטיים, מדעיים, אלא הלשון עצמה היא נושא הדיון והעיון, אך טבעי הוא שמשתמשי המהדורות, חכמי לשון הם עצמם, לא די להם בשיקול דעתו של זולתם, מלומד ככל שיהיה, אלא הם עצמם מרגישים צורך להעביר הכול תחת שבט ביקורתם. הרי חכמי לשון חשים בעניין זה כמאמר ההגדה של פסח "כולנו חכמים כולנו נבונים כולנו יודעים את התורה", תורת הלשון, ולכן "מצווה עלינו", אנחנו עצמנו נבחן את הדברים, ו"כל המרבה" בכך, "הרי זה משובח".

ואי אפשר שלא להעלות עוד פן אחד לדברים. בגלל העדר כלים מתודיים של ביקורת הנוסח בעברית הרי המבקש ללכת בדרך האקלקטית ייתקל בקשיים מרובים ועל כורחו ייאלץ להצעות בשדות זרים ולהסתייע בחיבורים שנכתבו לשם ספרויות אחרות. גם המצב העוברי שבו נתונות הפלאוגרפיה העברית, פחות מכן הקודיקולוגיה העברית, מוסיף קושי על קושי. לא כך בספרויות אחרות שבהן מצוא מצאנו חיבורים מיוחדים על עקרונות ביקורת הנוסח. ואזכיר ראש לכולם את ספרו היסודי של פאול מאס⁷ וכן למשל ספרו של הול⁸ שעניינם אמנם בקלטיקה, אך הם מופת לביקורת הנוסח ולההדרה גם בלשונות אחרות; וכמותם נתחברו חיבורים לרוב ליוונית וללטינית. אפילו הערבית זכתה לחיבורים מתודיים מיוחדים, כגון ספרם של בלאש⁹ וסובאן⁹.

עדיין לא נכתב החיבור המקביל בעברית שינחה מהדירים מתקדמים ומתחילים כאחד בשבילי הכנת מהדורה מדעית. ולעניין זה אין הבדל בין מהדורה אקלקטית למהדורה דיפלומטית. בשתייהן חייב המהדיר להסתייע בעקרונות חשיבה שיטתיים מקובלים וגם בטכניקת הצגה נוחה ומקובלת על הכול, ובכך אנו נוגעים כמובן גם בצד הטכני שנמנענו מלדון בו. עדיין חיבור כזה מצפה למחברו. ושמא מכינוס זה ומרבשיח זה תצמח היזמה וההשראה, ויקום ויתנער מי מאתנו להרים את הנטל הזה ולחבר חיבור כזה, והיה זה שכרנו.

7. Paul Maas *Textual Criticism*, Oxford 1963

8. F. W. Hall, *A Companion to Classical Texts*, Oxford 1913 (repr. Chicago 1970)

9. R. Blachère & J. Sauvaget, *Règles pour éditions et traductions de textes arabes*, Paris 1953